ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιάλογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου

Η ΔΕΚΑΤΗ ΜΟΥΣΑ

Προκειμένου νὰ τιμηθῇ παρὰ τῆς Σχολῆς ἡμῶν ὁ Διδάσκαλος καὶ κορυφαῖος Παιδαγωγὸς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εὑρισκόμεθα εἰς ἀμηχανίαν, τί ποτε τὸ συναφὲς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰσφέρωμεν οἱ μὴ εἰδικοί. Τὸ ἔργον καθιστᾷ εὐτυχῶς εὐκολώτερον ἡ ἀμφιλαφὴς παιδεία καὶ τὸ σύμμετρον τῆς ἐπιστήμης τοῦ τιμωμένου ἀνδρός. Παρ' αὐτοῦ, ἢ τοὐλάχιστον καὶ παρ' αὐτοῦ, ἐδιδάχθημεν ἡμεῖς οἱ νεώτεροι νὰ τιμῶμεν καὶ νὰ ἐκτιμῶμεν τὸν συνδυασμὸν Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ συγχρόνου ἐπιστήμης, τὸν συγκερασμὸν ἰδεῶν καὶ ἰδεωδῶν, τὴν σύνδεσιν νέου πρὸς ἀρχαῖον ἐν τῇ μακραίωνι τοῦ Ἔθνους ἡμῶν δολιχοδρομίᾳ. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου ἴσως δυνηθῶμεν νὰ εἰσφέρωμεν ἁδρομερῆ εἰκόνα τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ ἐκαλλιέργησε καὶ μετέδωκε τὰ ἰδεώδη τοῦ ἰδίου ἑαυτῆς δαιμονίου.

Ταῦτα σήμερον εἶναι παρὰ ποτὲ χρησιμώτερα, διότι νέαι τάσεις ἀπολακτίζουσι καὶ ἐνίοτε καὶ καταρῶνται πάντα δεσμὸν πρὸς τὸ παρελθόν. Τοῦτο δὲν εἶναι μόνον ζήτημα κοσμοθεωρίας, εἶναι καὶ ζήτημα μαθήσεως εὐρύτερον στοχαζομένης. Ὅταν ὡς Ἕλλην ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Παιδαγωγὸς καὶ τὰ ἀνωτέρω ὑποδηλωθέντα ἱστορικὰ φαινόμενα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τότε ἡ παιδαγωγικὴ δὲν εἶναι ἡ εἰδική, μονόπλευρος ἐπιστήμη τῶν γραφειακῶν φιλοσοφικῶν θεωρημάτων ἢ τῶν τέστ ἀμφιβόλου σκοπιμότητος. Ἡ παιδαγωγικὴ καταντᾷ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἤσκησεν εἴπερ τις καὶ ἄλλος Ἑλληνικὴν παιδαγωγικὴν καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, στὰς ἀείποτε πάμπρωτος ἐντὸς τῆς φάλαγγος τῶν ἀγωνιζομένων διὰ τὰς αὐτὰς ἰδέας. Ἤδη τοῦτο καὶ μόνον ἀποτελεῖ τὴν ἀρίστην παιδαγωγικὴν παντὸς λαοῦ καὶ παντὸς αἰῶνος. Τὸ παράδειγμα περισσότερον ἢ ἡ θεωρία φρονιματίζει τοὺς μαθητάς. Ὅταν δ' ἀμφότερα συνυπάρχωσι, τότε ἀποτελεῖται τὸ ἰδεῶδες. Ἡ ἐπιστήμη τῶν ξηρῶν συνταγῶν καταντᾷ σωστὴ Μοῦσα, ἡ δεκάτη Μοῦσα. Καὶ ὁ δέκατος ἀριθμὸς δὲν εἶναι προσθήκη ἰδική μου :

Κατὰ τὸ 1950 συνώδευσα ἐκδρομὴν φοιτητῶν εἰς Αἴγυπτον. Ὁμοῦ μετά τινων ἐξ αὐτῶν ἐπεσκέφθημεν μίαν ἔσπέραν τὴν Ἡλιούπολιν, ἔνθα ὑπῆρχεν Ἑλληνικὸν κέντρον ὀνόματι Παλμύρα. Οἱ τοῖχοι τῆς «Παλμύρας»

ἐκοσμοῦντο ὑπὸ ὑδατογραφιῶν αὐτοσχεδίου καλλιτέχνου, αἵτινες ἤθελον νὰ παραστήσουν «Μούσας». Τὰ πάντα ἐν αὐταῖς ἦσαν περίεργα καὶ ἀλλόθροα, πάντων περιεργότατος ὁ ἀριθμός : Αἱ Μοῦσαι ἦσαν δέκα καὶ ἐφαίνετο σαφῶς, ὅτι ὁ λαϊκὸς γραφεὺς ἀντέγραψέ ποθεν. Ἐν τῷ σημειωματαρίῳ μου ἔχω ἀναγράψει : «Δέκα ἐκ τῶν Ἐννέα αἱ Μοῦσαι : Καλλιόπη, Κλείω, ἐρατώ, Μελπομένη, τερψιχόρη, Πολύπνια, Εὐτέρπει, Θαλεία, οὐρανιαα». Τῆς δεκάτης Μούσης τὸ ὄνομα ἦτο τόσον ἐφθαρμένον καὶ ἀνορθόγραφον, ὥστε δὲν ἠδυνήθην νὰ τὸ μαντεύσω.

Βραδύτερον, ἀναγινώσκων μίαν διάλεξιν τοῦ Paul Collart, «A l'École avec les petits Grecs d'Égypte» [1] εὗρον τὴν ἑξῆς παράγραφον, ἥτις ἑρμηνεύει τὸ πρᾶγμα :

«Ἡ Παιδαγωγία εἶναι λίαν παλαιὰ ἐπιστήμη καὶ οὐδόλως τὴν ἐτελειοποιήσαμεν ἡμεῖς. Ἐνθυμοῦμαι, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι εἶδον ἐν τῷ μουσείῳ μικρᾶς ἐπαρχιακῆς πόλεως μίαν ζωγραφίαν, ἧς ὁ τίτλος, ἐν τῷ καταλόγῳ, ἐφείλκυσε τὴν προσοχήν μου. Ὠνομάζετο : *Αἱ Μοῦσαι*. Ὅταν ἐπλησίασα, διεπίστωσα μετ' ἐκπλήξεως διασκεδαστικῆς, ὅτι ὁ κατὰ παράδοσιν ἀριθμὸς τῶν Μουσῶν εἶχεν αὐξηθῆ κατὰ μίαν μονάδα. Ταινία κάτωθεν τοῦ πίνακος ἀνέγραφε τὰς Μούσας καὶ ἀνεκάλυψα ὅτι ὁ ζωγράφος, εὐφυολόγος δημιουργὸς μύθων, εἶχεν ἐφεύρει ὡς δεκάτην Μοῦσαν τὴν Μοῦσαν τῆς Παιδαγωγίας. Εἰς τὸ κάτω-κάτω ἴσως δὲν ἔκαμε τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἐπανορθώσῃ μίαν λησμοσύνην. Ἴσως ἀπὸ μακροῦ ἡ Μοῦσα τῆς Παιδαγωγίας προσετίθετο, *ἀόρατος καὶ παροῦσα*, εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀδελφῶν της...»

Ὅτι οἱ διδάσκαλοι τοῦ μεταγενεστέρου Ἑλληνισμοῦ εἶχον συστηματοποιήσει τὴν μάθησιν, δημιουργήσαντες ὡρισμένας παιδαγωγικὰς ἀρχάς, καὶ γνωστὸν εἶναι καὶ εἶναι ἔργον τῶν εἰδικωτέρων, ὅπως παρακολουθήσωσι συστηματικῶς τὸ πρᾶγμα. Ἐγὼ ἐνταῦθα θὰ παραθέσω γενικῶς μόνον σημειά τινα, ὧν μερικὰ παραλαμβάνω ἐκ τῆς μνημονευθείσης μελέτης τοῦ Collart. Ὁ σκοπός μου εἶναι ἄλλος, ὡς ἤδη ἀλλαχοῦ ἐτόνισα [2] : Ὅτι δηλαδὴ πᾶσαι αἱ αἰτιάσεις τινῶν «προοδευτικῶν» παιδαγωγῶν, καθ' ἃς ἡ πλείστη ζωὴ τῶν μαθητῶν καταναλίσκεται πρὸ τῶν δυσκολιῶν τῆς γλώσσης ἡμῶν, εἶναι ἀσύστατοι καὶ ἀνιστόρητοι. Ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐνταῦθα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔγραψα καὶ ἐκεῖ : Ὅτι δηλαδὴ σήμερον, μετὰ πάροδον *δύο καὶ πλέον χιλιάδων ἐτῶν*, αἱ δυσκολίαι τῶν σημερινῶν μαθητῶν πρὸς ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης των δὲν εἶναι μεγαλύτεραι ἢ τότε. Τοῦτο εἶναι φαινόμενον μεγίστης ἱστορικῆς σημασίας. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐξελισσομένη κατὰ τρόπον ἀξιοθαυμάστως βραδύν, συντηρουμένη δὲ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας διὰ τῶν ἀφανῶν

---

1. Chronique d'Égypte No 22, Juillet 1936, σ. 489-507, ἰδίᾳ σ. 506-507.
2. Ἀντιδικία τῶν Τόνων, σ. 74-75.

ἡρώων τοῦ Ἔθνους — τῶν διδασκάλων — ἀποτελεῖ *μοναδικὸν θαῦμα* ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν. Μοῦ φαίνεται μάλιστα βέβαιον, ὅτι αἱ δύο πρῶται γενεαὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (ἀπὸ τοῦ 1840 μέχρι τοῦ 1900), κατώρθωσαν εἰς τὸ βραχύτατον τοῦτο διάστημα, ὅπως δημιουργηθῇ *πανελλήνιος γραφομένη γλῶσσα, ἥτις εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἦτο τόσον ὁμαλή, καλλιεργημένη καὶ ὀρθόγραφος*. Τοῦτο εἶναι ἓν τῶν θαυμάτων ἐκείνων, ἅτινα μόνη ἡ Ἑλληνικὴ Φυλὴ ἔχει ἐπανειλημμένως παρουσιάσει. Δυστυχῶς τὸ πανελλήνιον τοῦτο ὄργανον κοινῆς συνεννοήσεως διὰ τὰς ἀνωτέρας ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διεφθάρη ὑπὸ τῶν μεταρρυθμιστῶν, οἵτινες ἀπὸ τοῦ 1915 καὶ κατόπιν εἰσεχώρησαν εἰς τὴν πολιτικὴν ἑνὸς μεγάλου καὶ ἐνδόξου κόμματος. Ὑπῆρχεν ἡ εὔλογος ἀφορμή, ὅτι ἡ καλλιεργουμένη αὕτη γλῶσσα ἦτο ἀκατάλληλος πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ποιήσεως καὶ τῆς λογοτεχνίας. Ἀλλ' ἡ διγλωσσία οὔτε πρωτοφανὴς εἶναι, οὔτε πνευματοκτόνος καὶ ψυχοφθόρος, ὡς ἠθέλησαν νὰ παραστήσωσιν οἱ εἰρημένοι κύκλοι [1]. Εἰδικῶς δέ, προκειμένου περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, λόγοι ἱστορικοὶ καὶ γεωγραφικοὶ συνετέλεσαν, ὥστε ἡ διγλωσσία νὰ εἶναι *θεμελιώδες χαρακτηριστικὸν* πάσης περιόδου. Ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου, τοῦ πρώτου γραπτοῦ μνημείου τῶν Ἑλλήνων, μέχρι τῆς σήμερον, οὐδεμία περίοδος τοῦ Ἔθνους ἡμῶν ὑπῆρξεν ἀπηλλαγμένη τῆς διγλωσσίας. Τὸ τραγικὸν δ' εἶναι, ὅτι καὶ ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ σήμερον λεγομένη Δημοτικὴ γλῶσσα, πάλιν ἡ διγλωσσία θὰ ὑπάρχῃ καὶ θὰ εὑρύνεται διαρκῶς, διότι *οὗτος εἶναι ὁ γλωσσικὸς χαρακτὴρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*. Ἡ θλιβερὰ διαφορὰ θὰ εἶναι μόνον, ὅτι πρῶτον θὰ ἀποκόψωμεν ὁριστικῶς πάντα δεσμὸν πρὸς τὸ μέγα Παρελθόν, καὶ δεύτερον ὅτι θὰ ἔχωμεν ἀντὶ γλώσσης ὁμαλῆς καὶ καταλληλοτάτης πρὸς ἔκφρασιν ὑψηλοτέρων ἐννοιῶν, γλῶσσαν ἀνώμαλον, ἄναρχον, πολύτυπον καὶ ἀκατάλληλον πρὸς ἀνωτέρας πνευματικὰς ἀπαιτήσεις.

Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σήμερον ὀνομάζομεν Ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν, καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι θεμελιώδης Εὐρωπαϊκὴ πανεπιστημιακὴ ἀντίληψις τοῦ 18ου καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐρχόμεθα τώρα νὰ τὸ καταστρέψωμεν ἡμεῖς πρῶτοι. Ἡμεῖς δὲ εἴμεθα οἱ ἀπόγονοι ἐκείνων, οἵτινες ὡς ὄργανον ἐκλεκτὸν τῆς Θείας Προνοίας τὸ ἐδημιούργησαν. Ἂν εἰς τὰ δύο ταῦτα χαλύβδινα σκέλη στηρίζεται ὁ σημερινὸς Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός, ἐρχόμεθα τώρα ἡμεῖς νὰ κόψωμεν τὸν δεσμὸν τῆς γλωσσικῆς ἡμῶν παραδόσεως. Τὸν δεσμὸν ὀνομάζομεν δεσμά. Ἡμεῖς ἐν τῷ κόσμῳ εἴμεθα οἱ μόνοι ἀναγινώσκοντες καὶ κατανοοῦντες — ἀκόμη καὶ οἱ ἔχοντες στοιχειώδη μόρφωσιν — τὸ

---

1. Παραδείγματα διγλωσσίας ἀρχαίων καὶ νέων λαῶν ἔχω συλλέξει ἐν Ἀντιδικίᾳ τῶν Τόνων, σ. 50 - 59.

Εὐαγγέλιον εἰς τὴν πρωτότυπον γλῶσσαν, ἐν ᾗ ἐγράφη ἱερῷ πνεύματι καὶ ἱεραῖς χερσίν. Ὁ κολοσσὸς οὗτος τῆς Ἠθικῆς εἶναι κτῆμα μας πρῶτον καὶ εἶτα κτῆμα τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ θέλομεν νὰ ἀποξενωθῶμεν καὶ τούτου, ἀντὶ νὰ τὸ ἔχωμεν ὡς ἐπιχείρημα, ὅπλον, προπαγάνδαν ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Φυλῆς μας. Μόνον φανατισμὸς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποξενοῦται τοιούτων κεφαλαίων.

Μωρία ἀσφαλῶς εἶναι, ἐὰν νομίσωμεν ὅτι εἶναι δυνατόν ποτε καὶ ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα νὰ ἀναστρέψῃ ροῦν. Ἀλλ' ἂς ὑπάρχῃ ἡ διγλωσσία αὕτη, δὲν εἶναι τίποτε τὸ φοβερόν. Καθῆκον μας εἶναι μόνον νὰ μὴ τὴν εὐρύνωμεν, ἀλλὰ νὰ ζητῶμεν ὅπως βαθμηδὸν τὸ χάσμα κλείσῃ δι' ἀμοιβαίων ὑποχωρήσεων. Σήμερον ὑπάρχουν ἐπιστήμονες ἀπὸ τὸ ἓν μέρος καὶ δημοσιογράφοι, λογοτέχναι καὶ ἁπλοῖ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ ὁποῖοι γράφουν γλῶσσαν δμαλήν, μὲ θαυμαστὰ προσόντα πραγματικοῦ πνευματικοῦ ὀργάνου. Ἰδοὺ ἡ προσήκουσα ὁδός. Δὲν ἔχομεν, παρὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσωμεν.

Ἐὰν γράφω ταῦτα, ἐπαναλαμβάνω μᾶλλον ταῦτα, εἰς τόμον τιμητικὸν τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου, εἶναι διότι ὁ ὀξὺς καὶ ἀειθαλὴς οὗτος νοῦς δύναται, ὡς τὸ ἀπέδειξε, καὶ νὰ τὰ ἐκτιμήσῃ καὶ νὰ τὰ ἐφαρμόσῃ. Διὰ ταύτης δὲ τῆς ὁδοῦ διῆλθεν ἐπὶ χιλιάδας ἐτῶν ἡ παιδεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θέλουν τώρα νὰ κόψουν τὸν δεσμὸν αὐτὸν διὰ τῆς βίας, εἶναι τοὐλάχιστον συγχωρητέοι, ὅταν πρόκειται περὶ ἀμαθοῦς φανατισμοῦ. Οἱ λόγιοι ὅμως ἢ οἱ ἐπαγγελλόμενοι τοὺς λογίους, οἵτινες πράττουσι τοῦτο δῆθεν καὶ λόγῳ ἐπιστήμης, πρέπει νὰ κρίνωνται αὐστηρότατα, διότι παραγνωρίζουσι καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς ἀοράτους δυνάμεις, εἰς ἃς ὀφείλεται *τοῦ Ἔθνους ἡ ὕπαρξις*, τίποτε ὀλιγώτερον. Ἰδού, ἐπὶ παραδείγματι, αἱ λέξεις ἑνὸς ξένου γνωστοῦ παπυρολόγου, ὅστις γράφει ἐντελῶς ἱστορικῶς καὶ ἔξω παντὸς πλαισίου τῶν Νεοελληνικῶν στρατοπέδων :

«Οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἤδη φιλολογικὸς λαὸς ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι ἡ φιλολογία τοῦ ἰδίου αὐτῶν παρελθόντος *εἶχεν ἀποβῆ ζωτικὸς παράγων τῆς ἰδίας αὐτῶν ὑπάρξεως*. Καθ' ἣν ἐποχὴν κάθε ἄλλο στοιχεῖον, ἐξ ὅσων ἦσαν χαρακτηριστικὰ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, εἶχεν ἐξαφανισθῇ ἢ μεταβληθῇ μέχρι τοῦ ἀδιαγνώστου σχεδὸν εἰς τὰ νέα βασίλεια τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, *παρέμεινε μόνη ἡ παιδεία των*, δηλ. τὰ γράμματα καὶ τὸ γυμνάσιον.» Ἀλλαχοῦ τονίζει ὁ αὐτὸς λόγιος τὴν «συντηρητικότητα τῆς σχολικῆς παραδόσεως», ἥτις οὕτω ἐδημιούργησε τὴν κλασσικὴν παράδοσιν, ἀδιακόπως μέχρι τῶν Βυζαντινῶν χρόνων. Ἀλλαχοῦ τέλος τονίζει τὰ ἑξῆς σημαντικώτατα, οὐχὶ ἄγνωστα βεβαίως εἰς ἡμᾶς (ἐγὼ τὰ ἐτόνισα ζωηρότατα ἐν τῇ Ἀντιδικίᾳ τῶν Τόνων), ἀλλὰ σπουδαῖα λόγῳ τῆς εἰδικότητός του, διότι τὰ ἀναγινώσκει διὰ μέσου τῶν παπύρων : «Ἂν καὶ ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσα διέφερε τῆς γραπτῆς καὶ ἡ τῶν μορφωμένων

τῆς τῶν ἡμιμορφώτων, *ἐν τούτοις ἦτο ἀλανθάστως μία καὶ μόνη γλῶσσα καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ὁμοιομορφίας εἰς τὴν γραφομένην κοινὴν ἦτο μέγας.*» [1]

Ἰδοὺ τώρα περίπου ἡ κατάστασις διδασκάλων καὶ διδασκομένων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν σχολικῶν παπύρων καὶ πινακίων τῆς Ἑλληνορρωμαϊκῆς Αἰγύπτου. Εἶναι δὲ τὸ πρᾶγμα ἰδιαιτέρως σπουδαῖον ἐνταῦθα ἀκριβῶς, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦτο μέγα κέντρον τοῦ λογίου Ἑλληνισμοῦ, ὁπόθεν ἠκτινοβόλει ἐπὶ μακρὸν ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ ἐπιστήμη.

Αἱ μεγάλαι προσωπικότητες τῶν Ἀλεξανδρίνων λογίων ἐξετράφησαν καὶ ἠνδρώθησαν ὑπὸ τῶν ἀφανῶν ἀνδρῶν τοῦ ταπεινοῦ σχολείου, οἵτινες ἐκαλοῦντο γραμματισταὶ καὶ διδάσκαλοι καὶ γραμματοδιδάσκαλοι, ἐνίοτε δὲ καὶ καθηγηταί. Πολλάκις δὲν ἦσαν μόνιμοι. Εἰς περιφερείας μὲ ἀραιότερον Ἑλληνικὸν πληθυσμὸν ἤσκουν νομαδικὴν ζωὴν ἀνερχόμενοι καὶ κατερχόμενοι τὸν Νεῖλον καὶ πηγνύοντες τὸ προσωρινὸν σχολεῖον των εἰς τοὺς σχετικῶς μεγαλυτέρους συνοικισμούς. Ὁ μισθὸς ἦτο βεβαίως εὐπρόσδεκτος, ἀλλὰ δὲν ἦτο ἱκανοποιητικός. Ἀπέζων, πτωχοὶ μεταξὺ πτωχῶν, καὶ ἐκ δωρεῶν καὶ ἐκ τροφίμων, ἅτινα οἱ γονεῖς προσεκόμιζον πρὸς αὐτοὺς ὅπως ὑπεκκαίωσι τὸν διδασκαλικὸν ζῆλον. Ὁ ζῆλος οὗτος μετεδίδετο ἐν ἀνάγκῃ εἰς τοὺς σκληροὺς μαθητάς, ἐγκρίσει καὶ τῶν γονέων, διὰ μέσων ἅτινα ἀπαξιοῖ μὲν ἡ νέα Παιδαγωγική, δὲν γνωρίζω ὅμως ἂν δικαίως. Μετρία χρῆσις σωματικῆς τιμωρίας εἶναί τι, τὸ ὁποῖον συνετίζει περισσότερον παντὸς ἄλλου φιλοτίμους νεαρὰς ὑπάρξεις. Ἀπὸ τὸν «Διδάσκαλον», τὸν τρίτον Μιμίαμβον τοῦ Ἡρώνδα, γνωρίζομεν ὅτι μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς ἁμιλλῶνται εἰς ἀπειλὰς κατὰ τοῦ μικροῦ ἀτάκτου. Πινάκιον δὲ ξύλινον ἐν Βερολίνῳ περιέχει ὡς ὑπόδειγμα καλλιγραφίας διὰ τὸν μαθητὴν τὴν ἑξῆς βαρυσήμαντον φράσιν, ἥτις ἀλλαχοῦ ἐπαναλαμβάνεται πολλάκις ὑπὸ τύπον τιμωρίας :

Φιλοπόνει, ὦ παῖ, μὴ δαρῇς.

Κατέχομεν πλῆθος ἐπιστολῶν, αἱ ὁποῖαι παρέχουσιν ἀφθόνους πληροφορίας ὡς πρὸς τὴν μάθησιν καὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν μικρῶν μαθητῶν. Ἡ συνεργασία γονέων καὶ διδασκάλων ὑπῆρχε καὶ τότε ὑπὸ διαφορετικήν πως μορφὴν ἢ σήμερον, διότι τὸ ξύλον ἐξετιμᾶτο ἑκατέρωθεν ὡς ἄριστος παιδαγωγός. Ἐκ παραλλήλου τὰ συνεχῆ καὶ ἐκλεκτὰ δῶρα πρὸς τοὺς διδασκάλους ἐνθυμίζουν εἰς ἐμὲ ζωηρότατα τὰς διηγήσεις τοῦ πατρός μου, ὅστις τὰ ὀλίγα κοπιώδη γράμματα τῆς νεότητός του ἐξέμαθεν εἰς ἰδιωτικὸν σχολεῖον ἐπὶ προσκομίσει ἀφθόνων δώρων κάθε Σαββατόβραδον. Ἕν παιδίον παραπονεῖται πρὸς τὸν πατέρα του, ὅτι δὲν ἔρχεται εἰς τὸ σχολεῖον νὰ ἴδῃ τὰς προό-

---

1. C. H. Roberts παρὰ S. Glanville, The Legacy of Egypt (1941) σ. 251-255, 261, 264.

δους του. Πρόκειται προφανῶς περὶ ὑποβολῆς τοῦ διδασκάλου, ὅστις δὲν ἔβλεπε νὰ καταφθάνουν τρόφιμα. Πράγματι, ἄλλη τις ἐπιστολὴ περιγράφει οἰκοδέσποιναν παχύνουσαν περιστερὰς καὶ ὀρνίθια οὐχὶ δι' ἑαυτήν, ἀλλὰ διὰ τὸν διδάσκαλον τῆς κόρης της, ἵνα «φιλοπονῇ» περὶ αὐτήν.

Ἑτέρα ἐπιστολὴ (προέρχεται δ' αὕτη ἐκ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου), ἀποτελεῖ εἰκόνα τελείως διάφορον : Ὁ μικρὸς Ἀναστάσιος κατηγορεῖται ὡς ἀνεπίδεκτος μαθήσεως. Ὁ πατήρ, προσβληθεὶς ἴσως διότι ἐχρεώστει μερικοὺς μισθούς, εἰδοποιεῖ πρωτίστως τὸν διδάσκαλον ὅτι θὰ τὸν πληρώσῃ μέχρις ὀβολοῦ. Ἀρνεῖται πᾶσαν ἄλλην κατηγορίαν περὶ τοῦ υἱοῦ του, πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι ἀνήσυχος καὶ ἠλίθιος ὁμοῦ, δι' ὃ καὶ ἀπειλεῖ μὲ τὴν σειράν του, ὅτι θὰ τὸν παραλάβῃ ἐκ τοῦ σχολείου εἰς τοὺς ἀγρούς. Ἐν τούτοις συμβουλεύει ἐν τῷ μεταξύ : Τιμώρησον τοῦτον. Φοβοῦμαι ὅτι, ἀφότου ἀπεχωρίσθη τοῦ πατρός του, δὲν ἔφαγεν ἄλλο ξύλον καὶ τοῦ ἀρέσει νὰ τὸ δοκιμάζῃ ὀλίγον. Ἡ ράχις του εἶναι συνηθισμένη μὲ τοὺς ραβδισμοὺς καὶ θέλει τὴν καθημερινήν του δόσιν !

Εἶναι προφανές, ὅτι πρόκειται περὶ τῶν συνήθων ὑπερβολῶν, δι' ὧν ἐπιπλήττουν τοὺς μικροὺς μαθητὰς ἔνιοι γονεῖς καὶ διδάσκαλοι. Πάντως ἡ μάστιξ καὶ ἡ ράβδος ἦσαν κανονικοὶ βοηθοὶ τῆς τότε παιδαγωγικῆς [1].

Τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἐξεμανθάνοντο ἐπιμελῶς εἰς στήλας ὁριζοντίας ἢ καθέτους, κατὰ τὴν ὀρθὴν ἢ κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους ἐκφοράν. Τοῦτο ἐκαλλιεργεῖτο περισσότερον ἢ νῦν, διότι, ὑποθέτω, ἦτο ἀναγκαιότερον ἢ σήμερον, ἀφοῦ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἦσαν ὁμοῦ καὶ ἀριθμητικὰ σημεῖα. Τοιαῦται παρατηρήσεις εἶναι ἀναγκαῖαι, ὅπως μᾶς ἑρμηνεύωσιν ὡρισμένας παιδαγωγικὰς μεθόδους τῶν Ἀρχαίων (ὅρα καὶ κατωτέρω). Εἶτα ἤρχιζεν ὁ συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων πρὸς ἀπάρτισιν συλλαβῶν. Γνωρίζομεν ἀπὸ τὰ σχολικὰ δοκίμια, ὅτι οὐ μόνον οἱ ἁπλοῖ συνδυασμοὶ ἐφημόζοντο (βαβεβηβιβοβυβω) ἀλλὰ κατ' εὐθεῖαν καὶ περίπλοκοι καὶ ἄκρως περίπλοκοι, διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὰ καθαρογλωσσήματα, τοὺς χαλινούς, οἵτινες ἐθεωροῦντο δαμάζοντες τὰς δυσκολίας καὶ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τῆς γραφῆς. Δὲν πρέπει τὰ λησμονῶμεν, ὅτι μία περίεργος ἀτέλεια τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς ἦτο, ἀντιθέτως καὶ πρὸς τὰ ἱερογλυφικὰ ἀκόμη, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι δὲν ἐχώριζον τὰς λέξεις ὅπως ἡμεῖς. Διὰ τοῦτο ἀπητεῖτο μεγαλυτέρα θεωρητικὴ ἄσκησις, ἵνα ἀποβῇ κατόπιν εὐκολωτέρα ἡ ἀνάγνωσις ὁμαλῶν λέξεων ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Τουλάχιστον οὕτως ἑρμηνεύω ἐγὼ τὴν εὑρεῖαν παιδαγωγικὴν χρησιμοποίησιν τῶν χαλινῶν, τὴν ὁποίαν συνίστων ρητῶς καί τινες ρήτορες ἢ γραμματικοί. Συχνοὶ εἶναι συνδυασμοὶ ὡς :

κναξβιχθυπτησφλεφμοδρωψ,
βεδυζαψχθωινπληκτρονσφιγξ.

---

1. Roberts, ἔ.ἀ. σ. 267 - 268.

Ὁ Collart παραθέτει ὡς χαλινόν, συνενοῦντα πάντα τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, τὸν ἀκόλουθον συνδυασμόν [1] :

αβροχιτωνδοφυλαξθηραζυγοκαμψιμετωπος.

Ἀμφιβάλλω ὅμως, ἂν πρόκειται περὶ χαλινοῦ, διότι (μὲ ὀλίγην ἐλαστικότητα βεβαίως ὡς πρὸς τὸ ποιὸν τῶν Ἑλληνικῶν), ὁ «χαλινὸς» ἀναλύεται εἰς κανονικὸν δακτυλικὸν ἑξάμετρον :

ἁβροχίτων δ' ὁ φύλαξ θηρᾷ ζυγοκαμψιμέτωπος.
(–◡◡ | –◡◡ | – ‖ – | –◡◡ | –◡◡ | –⏑)

Θεωρῶ διὰ τοῦτο πιθανώτερον, ὅτι πρόκειται περὶ γυμνάσματος εἰς τὸ δακτυλικὸν μέτρον μὲ μικρὰν ἴσως δόσιν χαλινοῦ, (εἰς τὴν τελευταίαν μόνον λέξιν, ἀνύπαρκτον οὖσαν, ὡς ἀνύπαρκτος εἶναι καὶ ὁ τύπος θηράω ἀντὶ θηρεύω. Τὸ μέτρον ὅμως εἶναι ἄψογον).

Προχωρούσης τῆς ἐποχῆς, ἤτοι εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις, ὡς θὰ εἴπωμεν σήμερον, ἀρχίζει ἡ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς, ὁμοῦ μετὰ συνδυασμοῦ τῶν λέξεων ὅπως ἀποτελέσωσι φράσεις γραμματικῶς ὀρθάς. Γνωμικά, ἀποφθέγματα, συμβουλαὶ κλπ. ἔχουσι τὴν αὐτὴν θέσιν παρὰ τοῖς διδασκάλοις τῶν περὶ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ αἰώνων ἣν ἔχουσι καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς. Συνήθεις εἶναι ἴαμβοι, ὡς «Ἀρχὴ μεγίστη τοῦ βίου τὰ γράμματα» ἢ «ὁ μηθὲν ἀδικῶν οὐδενὸς δεῖται νόμου» ἢ «Ζεὺς ἐσθ' ὁ πέμπων τὴν ἐφήμερον τροφήν», ὡς ἡμεῖς εἰς ἀνάλογον ἡλικίαν ηὐχόμεθα παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅπως καταπέμψῃ ἡμῖν τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον. Ποῦ καί που ὑπάρχουσι καὶ γνωμικά, ἅτινα ἡ σημερινὴ Παιδαγωγικὴ θὰ ἔκρινε περιττὰ ἢ πρόωρα. Διδάσκονται οἱ μικροὶ μαθηταί, ὅτι «θάλασσα καὶ πῦρ καὶ γυνὴ τρίτον κακὸν» ἢ ὅτι ὁ Διογένης ἀπεκάλει τὰς γυναῖκας ἀσπίδας καὶ ἐχίδνας, ἢ ὅτι πρέπει τις νὰ λαμβάνῃ ὡς σύζυγον γυναῖκα, οὐχὶ προῖκα [2]. (Ἡ λέξις προικοφαγᾶς εἶναι γνωστὴ ἐξ ἐγγράφων τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος) [3]. Ταυτοχρόνως προχωρεῖ δι' ἀσκήσεων ἡ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς, ἔνθα ζητεῖται ὁ καθορισμὸς τοῦ τονισμοῦ, τῶν ἀντωνυμιῶν καὶ τῶν εἰδῶν τοῦ ἄρθρου, τῶν ρημάτων εἰς -αω ἢ εἰς -μι κλπ. Ὁ διδάσκαλος δίδει τὰς πτώσεις (ὀρθή, γενική, δοτική, αἰτιατικὴ καὶ κλητικὴ) καὶ μίαν φράσιν, ἣν ὁ μαθητὴς ὀφείλει νὰ κλίνῃ καταλλήλως εἰς πτώσεις καὶ ἀριθμούς. Περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς μία τοιαύτη ἄσκησις ἄθικτος, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Kenyon [4]. Ὁ διδάσκαλος ἔδωκε μίαν φράσιν, καθ' ἣν ὁ φιλόσοφος Πυθαγόρας ἀποβιβασθεὶς καὶ διδάσκων συνεβούλευε

---

1. Chronique d'Égypte, ἔ.ἀ. σ. 498.
2. Collart, ἔ.ἀ. 499 - 500.
3. De Vaele, Stud. Presented to Ed. Capps, (Princeton 1936) 90 ἑξ.
4. Collart, ἔ.ἀ. 502.

τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τοῦ κρέατος. Ἡ φράσις ἔπρεπε νὰ μεταφερθῇ εἰς πάσας τὰς πτώσεις καὶ ἀριθμούς. Ὁ μικρὸς μαθητὴς ἔγραψε μὲν ὀρθῶς τὴν κλητικὴν (ὦ φιλόσοφε Πυθαγόρα) καὶ τὴν δοτικὴν (τῷ φιλοσόφῳ Πυθαγόρα), ἀλλ' εἰς τὸν δυικὸν καὶ τὸν πληθυντικὸν ἀπέτυχε (δύο φιλόσοφοι Πυθαγόρας καὶ οἱ φιλόσοφοι Πυθαγόρας). Διερωτᾶταί τις, ἂν ηὐξήθησαν ἔκτοτε μέχρι σήμερον αἱ δυσκολίαι πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς. Ἀσφαλῶς δὲν ηὐξήθησαν, ἀλλὰ παραμένουσιν ἀκριβῶς αἱ αὐταί.

Ἡ ὀρθογραφία ἦτο καὶ τότε ἡ κυριωτάτη ἴσως δυσκολία, ὡς εἶναι καὶ σήμερον. Διαγωνισμοὶ ἐγίνοντο καὶ βραβεῖα ἀπενέμοντο εἰς καλλιγράφους καὶ ὀρθογράφους μαθητάς. Ἓν ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς ἀνθολογίας παρέδωκεν εἰς τὴν ἀθανασίαν τὸν μικρὸν παῖδα Κόνναρον, διότι «νικήσας τοὺς παῖδας, ἐπεὶ καλὰ γράμματα ἔγραψεν», ἔλαβε βραβεῖον ὀγδοήκοντα ἀστραγάλους [1]. Ἕτερος, ἔφηβος πλέον, ὁ «ὀρθογράφος Νικίας» ἡλικίας 20 ἐτῶν, ἀναφέρεται ὡς διακριθεὶς εἰς τοὺς διαγωνισμούς [2]. Εἰς τὴν ἡλικίαν περίπου ταύτην ἐδίδοντο καὶ γυμνάσματα πρὸς κατασκευὴν ἐμμέτρου λόγου. Εἶναι δ' ἐξόχως χαρακτηριστικόν, ὅτι εἰς τοιούτου εἴδους γυμνάσματα οἱ τότε μαθηταὶ ὑπέπιπτον εἰς πολὺ σοβαρώτερα σφάλματα ἢ εἰς σημερινὸς καλὸς γυμνασιόπαις [3]. Ταῦτα ἀποδεικνύουσι, πόσον ἔωλα εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα περὶ δῆθεν ἀφαντάστων δυσκολιῶν εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ὀρθογραφίας. Ὁ καλὸς διδάσκαλος σήμερον, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν τελειοτέρων παιδαγωγικῶν μεθόδων, ἔχει πρὸ αὐτοῦ εὐκολώτερον τὸ ἔργον τοῦτο, ἢ ὁ συνάδελφός του πρὸ 2.000 ἐτῶν, ὅπότε τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ ἦσαν εἰσέτι γλῶσσα περίπου μητρική!

Ἡ ἐγκύκλιος παίδευσις συμπληροῦται καὶ μὲ ἄλλα μαθήματα, ὅσα περίπου ἐδίδοντο εἰς τὰς ἡμέρας ἡμῶν, διότι τελευταίως ηὐξήθησαν κατὰ πολὺ τὰ εἴδη τῆς μαθήσεως εἰς τὰ σχολεῖα. Κατέχομεν, ἐπὶ παραδείγματι, τὰ στοιχεῖα τῆς μαθηματικῆς μαθήσεως καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον οἱ μικροὶ μαθηταὶ πρὸς λύσιν : Πόσους θεατὰς χωρεῖ δεδομένος χῶρος δημοσίων θεαμάτων ἢ πόσας ἀρτάβας δύναται νὰ περιλάβῃ τὸ δεῖνα δοχεῖον, γνωστοῦ ὄντος τοῦ σχήματος καὶ τῶν διαστάσεων τούτου. Ἡ ἰχνογραφία ἐδιδάσκετο ὡσαύτως, τὰ δὲ περισωθέντα σχέδια παρουσιάζονται ἄλλοτε μὲν ἀξιοπαρατήρητα, ἄλλοτε δ' ἀμελέστερα, ἀλλὰ πλήρη χαριέσσης παιδικῆς ἀφελείας. Ὑπάρχουσι πτηνὰ καὶ ζῷα ἀκόπως ἀναγνωριζόμενα, ἀλλ' ὑπάρχουσι

---

1. Παλατ. Ἀνθολ. VI, 308 = Collart 498.

2. De Vaele, ἔ.ἀ.

3. Ὅρα ἓν τοιοῦτον γύμνασμα, τὸ ὁποῖον ἐπραγματεύθη ἄλλοτε ὁ Wilcken, ἐν Ἀντιδ. τῶν Τόνων σ. 74. Περιέχει ἀνορθογραφίας ὡς ἀνδραγαθημένων, κατάλωγος, λέγιν, ἄσκοισιν, ἀσυνταξίας ὡς γεωργὸς ἀνδραγαθημένων, χορτάσμασιν ἐπιμελούμενος, καὶ ἐπὶ πλέον τὴν ἀνύπαρκτον λέξιν μευερτοῖ.

καὶ ἀδέξια τετράποδα. Ἕν, στηριζόμενον ἐπὶ τροχῶν, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ Δούρειος Ἵππος, ἀλλὰ καὶ Δούρειος ὄνος ἢ Δουρεία κάμηλος. Ἰχνογραφήματά τινα γελοιογραφικὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ παριστῶσι τὸν ἴδιον τὸν διδάσκαλον ἐκ μέρους μνησικάκου μαθητικῆς χειρός.

Εἰς πολιτισμόν, ὅστις ἦτο ἡ συνέχεια τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδεώδους, δὲν ἦτο δυνατόν, φυσικά, νὰ λησμονηθῇ καὶ ἡ σωματικὴ ἄσκησις. Πληροῖ συγκινήσεως καὶ ὑπερηφανείας τὴν ψυχὴν τοῦ Ἕλληνος τὸ γεγονός, ὅτι πανταχοῦ ὅπου εἰσεχώρησαν οἱ Ἕλληνες, εἰσήγαγον συμμέτρως τὴν ἄσκησιν καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος. Ἡ Βαβυλών, ἐπὶ παραδείγματι, ὑπῆρξεν ἐπὶ χιλιετηρίδας ἡ κοσμόπολις ἑνὸς τῶν σπουδαιοτάτων πολιτισμῶν τῆς Γῆς. Θέατρον ὅμως καὶ παλαίστραν ἀπέκτησεν ἡ πόλις μόνον ἀφοῦ περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, διότι προηγουμένως ἀμφότερα ὑπῆρξαν ἀνύπαρκτοι ἀνάγκαι [1]. Δυστυχῶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅτε τὰ πάντα ἐτράπησαν ἐπὶ τὸ πεζότερον καὶ ἐμπορικώτερον, ἐξεφυλίσθη καὶ ἡ εὐγενὴς σωματικὴ ἄσκησις εἰς τὴν ἐμπορικὴν καὶ ἀηδῆ μορφὴν τοῦ ἐξ ἐπαγγέλματος ἀθλητοῦ. Διεθνεῖς τύποι ἀθλητῶν ἀνεπτύχθησαν τότε, ἀγωνιζόμενοι οὐχὶ περὶ κοτίνου, ἀλλ' ὀργανοῦντες «μὰτς» ἀπὸ Σάρδεων καὶ Σιδῶνος μέχρι Νεαπόλεως πρὸς ἀργυρολογίαν. Δὲν γνωρίζει τις ἂν πρέπῃ νὰ θεωρήσῃ κατάπτωσιν ἢ κατάλοιπον τῆς εὐγενοῦς παραδόσεως τὸ γεγονός, ὅτι τοὺς τύπους τούτους τῶν ἐνίοτε χυδαίων ἀνθρώπων ὑπεδέχοντο εἶτα οἱ συμπατριῶται των μὲ τιμὰς καὶ εὐχαριστίας. Πάντως οἱ ἴδιοι ἠγωνίζοντο οὐχὶ διὰ τὴν ἁπλῆν νίκην, ἀλλὰ καὶ ἵνα χάριν τῆς νίκης τύχωσιν εἶτα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν φόρων, πολλάκις μηνιαίας συντάξεως καὶ ἐνίοτε ἀτελείας οὐ μόνον δι' ἑαυτούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀπογόνους των [2]. Κατέχομεν τὴν ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων κωμικὴν ἐπιστολὴν Δίου τινὸς πρὸς τὴν σύζυγόν του Σωφρόνην. Περιγράφει τὴν ἄφιξίν του εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἐπ' ἄλλαις ὑποθέσεσιν, ἴσως πρὸς εἴσπραξιν χρεῶν. Οἱ πελάται του ὅμως εἶχον ἀποπτῇ ἐγκαίρως, ἀλλ' ἔσχε τὴν καλὴν τύχην νὰ συναντήσῃ ἀντ' αὐτῶν τὸν Δεσπότην καὶ Βασιλέα. Ἐσκέφθη λοιπὸν νὰ μὴ χάσῃ τὰ ἔξοδά του καὶ ἐζήτησεν ὡς χάριν, ἣν καὶ ἐπέτυχε, νὰ περιληφθῇ εἰς τοὺς ἀγῶνας μεταξὺ τῶν ἀθλητῶν, διότι εἶχεν, ὡς φαίνεται, καλὰς ἀθλητικὰς ἐπιδόσεις. Συνεκόπη ὅμως κακὸς κακῶς ὑπὸ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος παγκρατιαστῶν, τῶν κτηνωδῶν ἐκείνων μορφῶν, ἃς γνωρίζομεν ἀπὸ τὰς συγχρόνους ἀπεικονίσεις ἐν τῇ τέχνῃ. Ἀλλὰ δὲν ἔχασε τὸ θάρρος του. Ἔσχε τὴν φωτεινὴν ἰδέαν, νὰ ὀργανώσῃ ἕτερον ἀγῶνα μεταξὺ τῶν συντρόφων του, ἔνθα διηγωνίσθη παλαίων καὶ ἐνίκησε τοὺς ἁπλοϊκωτέ-

---

1. Ὅρα τὰ κτίσματα ταῦτα παρὰ R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon, 298 εἰκ. 253.

2. Roberts, ἔ.ἀ. 269.

ρους τούτους συναδέλφους. Ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν χρηματικὴν ἀμοιβήν, ἱματισμὸν δ' εἰς τοὺς ἀτυχήσαντας συντρόφους του. «Οὕτω — γράφει εἰς τὴν σύζυγόν του — μὴ ἀνησυχῆς. Δὲν ἐπετύχομεν τὸν φίλον — τὸν χρεώστην δηλαδὴ — ἀλλ' ἡ Τύχη μᾶς ἀντάμειψεν ἄλλως». Ταῦτα ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελοῦσι κλασσικὸν ἰδεῶδες [1].

Ἡ Λατινικὴ φιλολογία καὶ τὰ κοπτικὰ γράμματα ἐδιδάσκοντο ὡσαύτως εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν αἰῶνας (τὰ τελευταῖα ὡς ἀνάγκη λόγῳ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς Χώρας), ὥστε τὸ σχολεῖον ἐλάμβανε σχεδὸν τὴν πλήρη μορφὴν τοῦ ἡμετέρου κλασσικοῦ σχολείου. Τὴν ἀνωτάτην μόρφωσιν ἐλάμβανον οἱ εὐφυέστεροι καὶ πλουσιώτεροι κατόπιν εἰς τὰς σχολὰς Ρητορικῆς, ἀντιστοίχους πρὸς τὰς Πανεπιστημιακὰς Σχολὰς τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Γραμμάτων. Γραμματικοὶ καὶ ρήτορες δὲν εὑρίσκοντο πάντοτε εἰς ὁμαλὰς σχέσεις, διότι αἱ δικαιοδοσίαι συνεχέοντο καὶ οἱ ρήτορες κατηγόρουν τοὺς διδασκάλους, ὅτι ἀντεποιοῦντο εἰδικοτήτων καὶ ἔργων μὴ ἀνηκόντων εἰς αὐτούς.

Εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαίας παιδείας ἔχομεν σχετικῶς ὀλίγας, ἔνθα ὅμως παρουσιάζονται εἰκόνες ὁμοιόταται πρὸς τὴν σύγχρονον γυμνασιακὴν καὶ φοιτητικὴν ζωήν. Ὁ ἔφηβος ἀναγκάζεται νὰ μεταναστεύσῃ εἰς τὴν πόλιν, νὰ ἐνοικιάσῃ δωμάτιον καὶ νὰ ἔχῃ συνεχῆ ἀνάγκην τῶν βοηθημάτων τοῦ πατρός. Τὰς ἀδυναμίας τῆς μαθήσεώς του φορτώνει συνηθέστατα εἰς τὴν ράχιν τοῦ καθηγητοῦ του. Οὕτως ἀποσπάσματα ἐπιστολῆς «φοιτητοῦ», γραφείσης πιθανώτατα ἐξ Ἀλεξανδρείας πρὸς τὸν πατέρα, ψέγουσι Δίδυμόν τινα καθηγητήν, ὅστις εἶναι ἀνίκανος καὶ δὲν συγκρίνεται πρὸς τὸν ἀποθανόντα, Φιλόλογον ὀνόματι. Ὁ Δίδυμος θὰ ἦτο καλὸς μόνον ὡς ἐπαρχιακὸς δημοδιδάσκαλος. Διηγεῖται εἶτα ὁ υἱός, ὅτι παρακολουθεῖ μετὰ τόσου ζήλου τὰ μαθήματα τῶν καθηγητῶν — ὁ Ποσειδώνιος εἶναι εἷς ἐξ αὐτῶν — ὥστε... ἐκλονίσθη ἡ ὑγεία του. Γράφει περαιτέρω, ὅτι μόλις ἔλθῃ καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός του θὰ ἀναζητήσῃ εὐρυχωροτέραν κατοικίαν καὶ τέλος εὐχαριστεῖ τὸν πατέρα του, διότι φροντίζει νὰ τοῦ στέλλῃ τρόφιμα ἐκ τοῦ χωρίου. Εἰκόνες τόσον γνώριμοι καὶ ἀπὸ τὴν σημερινὴν ζωὴν τῶν σπουδαστῶν! Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι τινὲς εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνωτέρας παιδείας, ἱκαναὶ ὁπωσδήποτε διὰ νὰ δώσωσιν ἰδέαν τινὰ τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν μεθόδων τῆς μαθήσεως.

Ἡ Παιδαγωγικὴ ἀποδεικνύεται οὕτως ἐπιστήμη ἀσκηθεῖσα μετὰ συστήματος καὶ ἐπιτυχίας ἤδη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ δὲ σημερινὴ ἐπιστήμη ἐσυστηματοποίησε καὶ ἐπεξέτεινεν ἁπλῶς μεθόδους ἐγνωσμένας καὶ ἐφηρμοσμένας. Ἡ σύμμετρος Παιδεία τῶν Ἑλλήνων, τελειουμένη ἐν ταῖς ρητορικαῖς σχολαῖς διὰ Φιλοσοφίας καὶ Ἠθικῆς καὶ μαθήσεως τοῦ Λόγου, ἀπετέλει τοὺς ἄνδρας τοῦ πνεύματος, οἵτινες κατὰ Wilamowitz, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς

---

1. Roberts, The Greek Papyri, ἔ.ἀ. 269.

στιγμὰς τῆς τελείας παρακμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐμάνθανον τουλάχιστον νὰ σκέπτωνται καὶ νὰ ὁμιλῶσιν [1]. Εἶναι τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον ἐφήρμοζον τὰ Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια τοῦ 18ου καὶ μέχρι μεσοῦντος τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁπότε ἤκμαζον αἱ «Σχολαὶ Γραμμάτων καὶ Φιλοσοφίας» καὶ ἐμορφοῦντο οἱ «magistri philosophiæ theoreticæ et doctores litterarum humaniorum».

Τότε ὑπῆρχεν ἡ κοινωνία τῶν εὐπόρων πατρικίων καὶ οἱ ὅμιλοι τῶν μεμορφωμένων ἀστῶν, οἵτινες ἐθεώρουν ὡς ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς ζωῆς, ἀνεξαρτήτως ἐπαγγέλματος, ὅπως προσλαμβάνωσι καὶ τὴν ἐπιστήμην τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης. Σύλλογοι, ὧν τινες διατηροῦνται μέχρι καὶ τῆς σήμερον, ἐπεμελοῦντο τῆς παιδείας ταύτης καὶ κατέβαλλον τοὺς ὑλικοὺς πόρους πρὸς συντήρησιν καὶ διάδοσιν αὐτῆς. Οὕτως ἐμορφοῦτο ἡ βάσις τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἔνθα ἡ πνευματικὴ ὀντότης ἐβασίζετο ἐπὶ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐθερμαίνετο ὑπὸ τῆς εὐγενοῦς ἀκτινοβολίας τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἀπετέλει, ὡς ἐλέχθη ἤδη, τὸ ἕτερον σκέλος τῆς εὐγενοῦς ἐκείνης περιόδου τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἄνθρωποι ἔτρεφον πίστιν καὶ σέβας πρὸς τὸν Δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Αἰσιοδοξία καὶ αἴσθημα ἀνωτερότητος ἐξεπήδα ἐκ τῆς τοιαύτης μορφώσεως, αὐτοπεποίθησις καὶ θάρρος ἐπὶ τὰ πεπρωμένα τῆς ζωῆς. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ Ὑπέρτατον Ὄν, τὸ καταπέμπον τὸν ἐξευγενισμὸν τοῦ πνεύματος διὰ τῆς τοιαύτης παιδείας, ἔδει νὰ αὐξάνηται, ἀκριβῶς διότι προώδευον αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι. Ἡ τοιαύτη δὲ κοσμοθεωρία εὗρισκε τὴν ἀπήχησίν της καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν διεθνῆ πολιτικήν, ἧς μεγάλαι προσωπικότητες ἦσαν ἐμπεφορημέναι τῶν ἀνωτέρω ἰδεωδῶν [2].

Σήμερον, δυστυχῶς, τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ἀρκούντως καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Εὐρώπῃ. Ἡ ὑπέρμετρος πρόοδος καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν, καὶ δὴ τῶν Φυσικῶν, ἐπέβαλε τὴν ἀλλοίωσιν τῶν προγραμμάτων ἤδη ἀπ' αὐτοῦ τοῦ κατωτέρου σχολείου. Ἀντὶ τῆς κλασσικῆς μορφώσεως, ἥτις ἐδημιούργει *ἀνθρώπους* καὶ πρωτίστως ἀνθρώπους, προσετέθη καὶ τοῦτο καὶ ἐκεῖνο ἐκ παντοίων ἄλλων πεδίων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Εἶναι τὸ γεγονός, καθ' οὗ ζωηρότατα ἐξανίσταται ὁ Wilamowitz [3]. Ἂν πιστεύσωμεν, καὶ πρέπει νὰ πιστεύσωμεν τὸν γίγαντα τοῦτον, τὸ γυμνάσιον σήμερον, ἀντὶ *ἀνθρώπων* μορφώνει

---

1. U. v. Wilamowitz-Möllendorff, Erinnerungen (1928) σ. 73.

2. Ὅρα ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὴν ὡραίαν ἔκθεσιν τῶν πανεπιστημιακῶν προβλημάτων καὶ τὰς ἔτι ὡραιοτέρας σκέψεις τοῦ B. A. van Proosdij (Ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ H. J. Rose) Two Thunder-Clouds closing in Conflict (πρόκειται περὶ τῶν δύο μεγάλων φιλολόγων Madvig καὶ Cobet) (Leiden 1954) σ. 4-5.

3. Erinnerungen 72-73.

κούφους καὶ ἀνεδαφικοὺς λογίους μὴ δυναμένους νὰ συλλάβουν τὸ νόημα, οὐδὲ τὴν ἀξίαν τῆς ζωῆς.

Τοῦτο δυνατὸν νὰ ἐπιφέρῃ τὰ ὀλεθριώτερα τῶν ἀποτελεσμάτων. Οἱ μεγάλοι Φυσικοὶ καὶ οἱ μεγάλοι Τεχνικοὶ τῆς ἀνθρωπότητος, δυνατὸν νὰ μεταμορφώσωσι τὴν ὄψιν τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ πλανήτου τούτου. Δυνατὸν νὰ ἐπιφέρωσιν ἀφαντάστους εὐκολίας καὶ ἀξιοποιήσεις τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ θὰ ἀπολέσωμεν τὸν *ἄνθρωπον*, ἄνευ τοῦ ὁποίου πᾶσα γνῶσις δυνατὸν νὰ ἀποβῇ ἐπιβλαβής, καὶ δὴ τοσούτῳ μᾶλλον ἐπιβλαβής, ὅσῳ δεινοτέρα εἶναι ἡ πρόοδος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ὕλης. Σήμερον περισσότερον παρὰ ποτὲ δύναταί τις νὰ ἀναλογισθῇ τὰ ἀποτελέσματα κοσμοθεωριῶν, αἵτινες πιστεύουσιν εἰς μόνην τὴν Ὕλην καὶ τὴν τυφλὴν δύναμιν τῆς Ὕλης. Οἱ μεγάλοι ἐγκέφαλοι τῆς Ὑλικῆς ἐπιστήμης, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν σημερινὴν μόρφωσιν τοῦ καταμερισμοῦ, εἶναι μεγάλοι μόνον ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἰδικοῦ των, χωρὶς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, εἶναι δυνατὸν νὰ καταστρέψωσιν ἄκοντες πᾶν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιούργησεν ὡραῖον καὶ ἀνώτερον ἐπὶ τοῦ κόσμου τούτου : Τὴν Ψυχὴν καὶ τὸ ἄρωμα τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Τὸ Ὀπίσω πρὸς τὴν Φύσιν τοῦ Rousseau δὲν ἐβραβεύθη ἄλλοτε ἐπὶ ματαίῳ.

Σήμερον, περισσότερον παρὰ ποτέ, θὰ ἦτο ἀναγκαῖον ὅπως συνενωθῶσιν ἅπασαι αἱ ἀπομένουσαι πνευματικαὶ δυνάμεις τῆς ἀνθρωπιστικῆς Εὐρώπης, πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἐπικρεμαμένου τῆς ἀνθρωπότητος κινδύνου. Ἡ ἤπειρος αὕτη ἡ γηραιά, ἡ πενομένη, ἡ χειμαζομένη, εἶναι ἐρείπιον τῶν τρομερῶν πολέμων. Τὸ ἴδιον αὐτῆς πνεῦμα σπαράσσεται ἤδη καὶ αὐτὸ ὑφ' ἑαυτοῦ κατατρώγεται. Ὁ χιτὼν μετέδωκε τὸ πῦρ εἰς τὰς σάρκας τοῦ σώματος, ὡς ἄλλοτε εἰς τὸν Ἡρακλέα. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ὁ προορισμὸς τῆς γηραιᾶς ἡμῶν ἠπείρου εἶναι τρισμέγιστος διὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Πρέπει νὰ μὴ ἀφήσωμεν τὴν ἀνθρωπιστικὴν παιδείαν νὰ σβύσῃ καὶ πρέπει νὰ τὴν συντηρήσωμεν διὰ νὰ ἡμερώσῃ ἅπαξ ἔτι τὴν ἀνθρωπότητα.

Ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως οὐδεὶς εἶναι διατεθειμένος νὰ παρίδῃ τὰς δυσκολίας. Σήμερον ἡ ἀνθρωπότης ἔχει χάσει τὴν ψυχραιμίαν, πρὸ τῶν ἐκπληκτικῶν προόδων ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Ὕλης. Αἱ ἄλλοτε φωτεινότεραι χῶραι τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πολιτισμοῦ παραχωροῦσι τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο εἰς τὴν σύγχρονον παιδείαν ἐκ τοῦ πεδίου τούτου, εἰς βάρος δὲ τοῦ humanismus πάντοτε, ἤτοι εἰς βάρος τῶν *ἀνθρώπων*. Μία καὶ μόνη λύσις φαίνεται δυνατή, ἐκτὸς ἐὰν ἀπότομος ἀντίδρασις ἤθελε τρέψει καὶ πάλιν τὴν Εὐρώπην πρὸς τὰ ἴχνη τοῦ προσφάτου αὐτῆς παρελθόντος : Νὰ περιορίσωμεν, ἔστω, τὴν κλασσικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ νὰ τῆς δώσωμεν ὅλην τὴν ἀξίαν καὶ τὴν λάμψιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὸ παρελθόν. Οὕτω θὰ δημιουργήσωμεν πυρῆνα πραγματικῆς ἀξίας, ὅστις εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἤπειρον ἡμῶν εἰς τὰ ἀνθρωπιστικὰ θέσμια. Σὺν τῷ χρόνῳ, ὅταν ὁ κόσμος θὰ ἴδῃ καθαρώτερον ὅσα ὀλί-

γοι μόνον τώρα βλέπουν, θὰ καταστῇ ἴσως δυνατὸν ὁ ἀνθρωπιστικὸς οὗτος πυρὴν νὰ ἀποτελέσῃ ἐκ νέου τὴν ζύμην τῆς ἀνθρωπότητος. Σήμερον ἡ Εὐρωπαϊκὴ ἤπειρος δὲν ἔχει ἄλλον ὑψηλότερον προορισμόν. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁπότε αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ κατηύγαζον εἰσέτι τὸ πνεῦμα τῆς ἠπείρου μας, ἡ αὐτοπεποίθησις ἑνὸς ἀνθρωπιστοῦ ἐξεφράσθη ὡς ἑξῆς ἀπὸ πανεπιστημιακῆς καθέδρας :

«Deus Europaeis usus consilia suæ Providentiæ perfecit». (Ὁ Θεός, τοῖς Εὐρωπαίοις χρώμενος, ἐπέρανε τὰς βουλὰς τῆς ἑαυτοῦ Προνοίας) [1]. Ὁ αὐτὸς Θεὸς πρέπει νὰ βοηθήσῃ καὶ πάλιν τὴν Εὐρώπην, ὅπως ἐκπληρώσῃ τὸν μέγαν αὐτῆς ἀνθρωπιστικὸν προορισμόν.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

1. Οὗτος ἦτο ὁ P. Hofman Peerlcamp (Annales Academiæ Lugduno-Batavæ 1822), ὅρα Proosdij ἐ.ἀ. 5 καὶ σημ. 4.